

České vysoké učení technické v Praze, Fakulta architektury
Doktorský studijní program Architektura a urbanismus
obor Dějiny architektury a rekonstrukce památek

doktorand: Ing. arch. Milan Falta školitel: Ing. arch. Milena Hauserová, CSc.
Ústav teorie dějin architektury - 15113

referát semináře SGS 2011

RANĚ STŘEDOVĚKÝ VESNICKÝ KOSTEL V ČECHÁCH
aneb příspěvek k poznání proměny životního stylu raně středověkých elit

Český raně středověký vesnický kostel jako takový je předmětem bádání od samého počátku vzniku moderního dějepisectví v 19. století¹. Avšak od tohoto období až do současnosti se o románské stavbě, respektive románské etapě stavby, většina badatelů zmiňuje pouze jako o statickém faktu. Pozornost není prakticky vůbec věnována dynamickému procesu vzniku objektu ani jeho následným raně středověkým dostavbám a transformacím. Stopy těchto mnohdy složitých proměn jsou na mnohých stavbách dodnes dobře patrné. Tento stav tak až na výjimky² reflektuje přístup několika generací badatelů k raně středověké architektuře (a dějepisu vůbec), který se vyznačuje zkoumáním a hodnocením památky pouze z pohledu její výtvarné stránky. Nynější tendence však směřují ke komplexnějšímu náhledu na stavbu a tento proces je patrný v zahraniční i domácí odborné literatuře³. Předmětem tohoto výzkumu je revize dosavadních pozorování včetně jeho kritického zhodnocení a ambice rozšířit poznání českého raně středověkého vesnického kostela o další zorné úhly. Jedním z nich je i prvotní náplň výzkumu, kterou je sledování stavebních postupů a procesu výstavby. S touto problematikou úzce souvisí i sledování a popis jednotlivých stavebních etap.

V počáteční fázi výzkumu bylo operativně prozkoumáno množství staveb na území celé České republiky, z nichž byly vytipovány vhodné objekty s vypovídající hodnotou pro další podrobný terénní výzkum. Určujícím faktorem byla zejména přístupnost románského pláště kostela a jeho čitelnost. K popsání sledované problematiky byla použita metoda rozboru vnějšího a vnitřního líce zdiva s tím, že pozornost byla věnována nejen zmapování stop po odstraněných (výjimečně dochovaných) horizontálních prvcích lešení, ale i rozdílným strukturám zdiva, spárořezu, použitému materiálu atp. Nedílnou součástí studie bylo analyzování konstrukčních vztahů západního (štíťového) průčelí k tělesu věže, které navazuje na již otevřenou diskusi k této problematice.

Dosavadní bádání, které bylo zaměřeno na románské stavební postupy, přináší dva základní typy vztahu západní věže a štíťového průčelí chrámové lodi. V první řadě je popisován početnější typ, kdy věž a západní štít kostela byly zděny samostatně již od základů a tudíž mezi těmito tělesy vznikla vertikální dilatační spára (Pařížov, Obděnice, ...). Radová upozorňuje i na úsporné a velmi

konstruktivní řešení, kdy byly založeny a ve spodních patrech vyzděny pouze tři volné stěny, čtvrtá byla založena až ve vyšších partiích na příčném vynášecím pasu (Svárov, Raná, ...)⁴.

Ve druhé variantě sdílí západní strana lodi a východní stěna věže tutéž zeď. Stavba rostla tak, že se stavělo nad celým zamýšleným půdorysem chrámu a zdivo věže bývá ve spodních partiích, byť jen sporadicky, provázáno se zdivem lodi. Dle současného poznání jsou u tohoto typu věže v úrovni nad stropem lodi v zásadě možná dvě řešení. V prvním případě zdivo věže kontinuálně pokračuje nad zamýšlený hřeben střechy a štít je omezen na trojúhelníkové přízdívky v partiích půdy⁵, respektive na trojúhelníkové útvary s věží provázané (Vysoký Újezd nad Dědinou, Mohelnice nad Jizerou, ...)⁶.

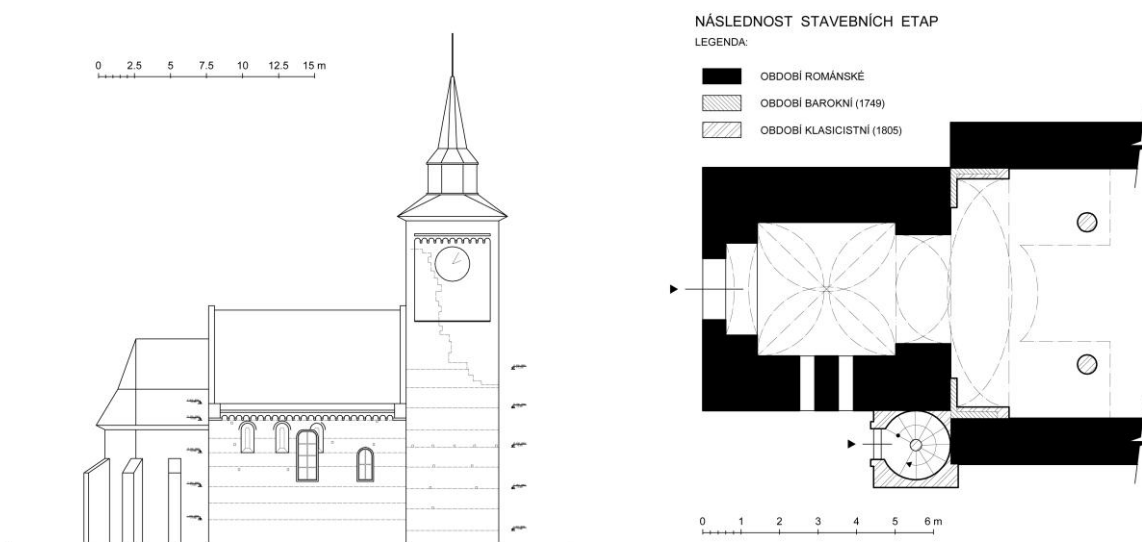
Jako druhá možnost se jeví vyzdění trojúhelníkového štítu, na který je posléze založena východní stěna věže. Toto staticky poněkud odvážné řešení, kdy následná stěna věže byla založena přímo na šikmých plochách štítu bez jakékoliv stupňovité úpravy, dokládá jistou etapovitost výstavby. Konkrétní délku časové prodlevy mezi vznikem obou konstrukcí nejsme schopni přesněji určit, ale zřejmě se nejednalo pouze o krátkou technologickou přestávku, například přerušení stavby na zimu⁷. Tuto domněnku potvrzuje například odlišné zpracování spár na trojúhelníkovém štítu a následné stěně věže v Loděnici u Berouna⁸ nebo zazděná torza románského laťování taktéž mezi štítem a stěnou věže v Bernarticích.

Správná interpretace vztahu štítového průčelí k západní věži je základem pro další úvahy o postupu výstavby konkrétního kostela. Posouzení souvztažnosti těchto hmot napoví, zdali byl objekt založen jako celek, anebo jestli byla loď i věž zděny odděleně. V druhém případě je nutné přistoupit k určení časové prodlevy, která odděluje vznik jednotlivých těles. K jejímu určení mimo jiné napomáhá sledování stratigrafických vztahů. Z nich může vyplynout, zdali chrámová loď, respektive románský kostel existoval a fungoval i v bezvěžové podobě a věž byla připojena až později.

Rozbor vlastního postupu výstavby raně středověkého kostela je prováděn analýzou zejména plomb, respektive kapes po nosných prvcích konzolovitěho lešení. Jejich zmapování vykreslí na plášti objektu linie, které korelují s tělesnou výškou zedníků a odpovídají jednomu stavebnímu záběru. Škabrada⁹ uvádí limitní výšku záběru přibližně na hranici 1,2 metru. K postupu výstavby je třeba připomenout, že několik záběrů tvořilo konstrukční etapu. Jednotlivé etapy jsou od sebe navzájem rozeznatelné například rozdílnou strukturou zdiva, spárořezem, použitým materiálem nebo velikostí kvádrů. Je nasnadě se domnívat, že stavební etapy se mohou shodovat s roky, respektive sezónami, které byly přerušeny zimní technologickou přestávku. Toto tvrzení prozatím není možné ničím podložit.

Cílem výzkumu je snaha o porovnávání konkrétních stavebních postupů, respektive jejich určité typizace v územním rozsahu Českých zemí s případným zahraničním přesahem. Díky zaměření, interpretaci jednotlivých stavebních prvků i celých částí objektu a počítačové 3D simulaci je možné zobrazit nejen proces výstavby, ale i hypotetickou podobu objektu v souvislosti s dokončením konkrétních etap, respektive obecnou zaniklou podobu románského kostela, ale i jednotlivé nedochované stavební prvky a konstrukční vztahy. Rozklíčováním těchto fází výstavby bude možné vysledovat, jak stavba fungovala při dokončení jednotlivých etap, ale i k čemu sloužily konkrétní prostory (zejména v interiéru věže). Podrobná analýza jednotlivých konstrukčních prvků a stavebních částí umožní detailní nahlédnutí na objekt v procesu jeho vzniku.

Prvními objekty, které byly detailně prozkoumány a zdokumentovány, byly kostely Zvěstování Panny Marie v Plaňanech¹⁰ a sv. Petra a Pavla ve Svojšíně¹¹. Výzkum plaňanského kostela přinesl nový pohled na typovou příslušnost zaniklé románské tribuny. Byla popsána možná podoba pavlačové empory i její propojení s věžním prostorem, což bylo vyvozeno na základě podrobného rozboru následnosti stavebních etap jednotlivých konstrukčních článků v západní části lodi a kompozice severní fasády. Současně byl popsán postup výstavby, kdy bylo konstatováno, že loď byla postavena během pěti stavebních etap. Výzkum plaňanského kostela upozornil i na nutnost sledování nejen raně středověkých, ale i pozdějších úprav objektů, které mohou díky svému uměle vytvořenému starobylému rázu poskytnout zavádějící závěry. Novověcí stavitelé provádějící rekonstrukce středověkých kostelů se mnohdy snažili o výtvarnou celistvost díla a uchování jeho archaického charakteru tím, že používali původní materiál i tvarosloví, anebo je imitovali malbou. Často tak vznikají zajímavé a dosud nepopsané typy různých historismů.



Obr. 1: Plaňany (okr. Kolín), kostel Zvěstování Panny Marie:

a – schéma severní fasády s vyznačením stavebních záběrů a plomb po nosných prvcích lešení na románské lodi a věži, **b** – půdorys západní části chrámu v úrovni přízemí s vyznačením následnosti stavebních etap (zaměření a kresba M. Falta 2010).

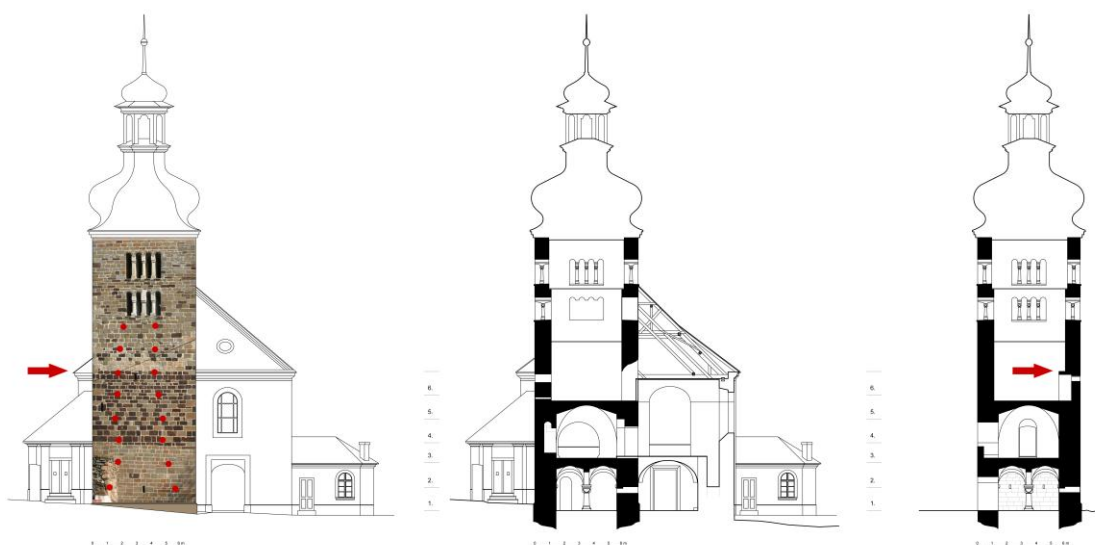


Obr. 2: Plaňany (okr. Kolín), kostel Zvěstování Panny Marie:

ortogonální fotografie pláště severní fasády lodi s vyznačením stavebních etap - šipkami vyznačeny technologické přestávky (foto M. Falta 2010).

Svojšínský kostel sv. Petra a Pavla byl dokumentován v rámci úzké mezioborové spolupráce se Západočeským muzeem a Katedrou archeologie ZČÚ v Plzni, a to v reakci na obnovu vnějšího pláště kostela, při které se ukázaly stopy mnohem složitějších stavebních proměn, než se dosud předpokládalo. Pozornost byla zaměřena především na masivní románskou věž, její exteriér i interiérové prostory. Na vnějším plášti věže bylo sledováno užití různého druhu materiálu, které bylo kladeno do souvislosti s konstrukčními fázemi výstavby, což bylo dále doloženo i analýzou stop po konstrukci lešení. Výzkum se následně orientoval na otisk zaniklého západního štítu lodi a problematickému severozápadnímu nároží chrámové lodi. Předmětem úvah se tak stala koexistence západního štítového průčelí lodi a východní stěny věže, respektive stopy stavebních procesů a přestaveb, ke kterým v této části objektu docházelo.

Závažným momentem výzkumu etapizace románského venkovského kostela bylo popsání vodorovné spáry (nápadné rozhraní struktury zdiva), která byla u svojšínského kostela zjištěna v západní stěně věže. Horizontální spára se nachází v místech styku šikmé roviny střechy s vertikálou bočních stěn věže, tedy zhruba v polovině výšky štítu. Toto nápadné rozhraní bylo zjištěno nejen u kostela ve Svojšíně, ale i u dalších podrobně i prozatím zběžně zkoumaných staveb. Je pravděpodobné, že dostavba věže do požadované výšky nemusela pokračovat ihned, ale až po několikaleté přestávce, která mohla být využita například pro konstrukci empory. Tento princip je platný jak pro varianty představované dvojicí vedle sebe na spáru přisazených plných zdí, tak pro konstrukce s jedinou společnou zdí tvořící jak západní vymezení lodi tak zároveň substrukci východní stěny věže.



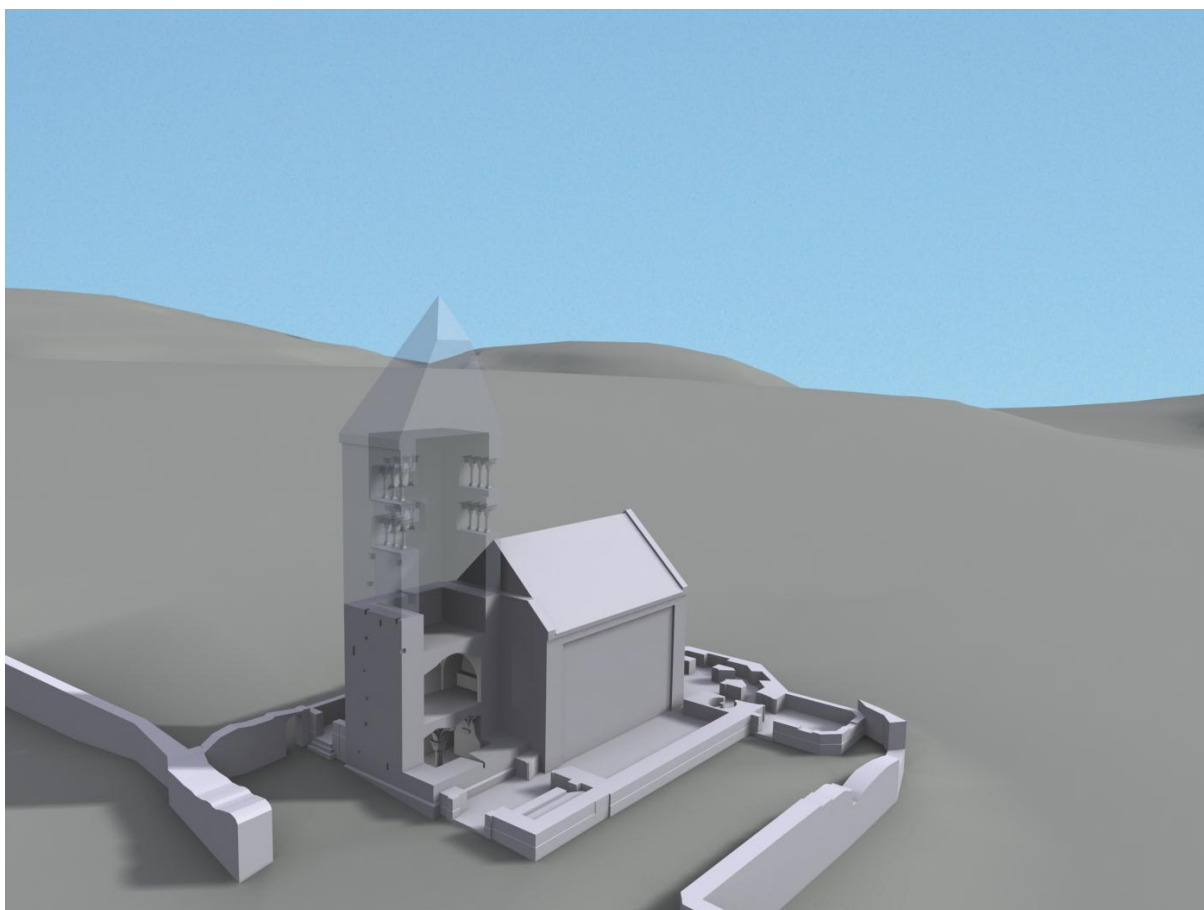
Obr. 3: Svojšínský (okr. Tachov), kostel sv. Petra a Pavla:

Západní pohled na věž s vyznačenými otvory pro lešení. Z nich jsou odvozeny vrstvy zachycující průběh prvních dvou etap výstavby věže: vrstvy 1 - 3 (ve světlém pískovci), dokončeno podvěží a stavba dovedena nad podlahu tribuny; vrstvy 4 - 6 (v červenohnědé arkóze) dokončena věžní část tribuny a schodiště v tloušťce zdi vyvedeno nad rub její klenby. Poté byla stavba přerušena (vyznačeno šipkou na pohledu i příčném řezu). V následujících dvou vrstvách světlého pískovce bylo dosaženo úrovně pod parapetem spodních sdružených oken. Okenní zóna byla vyzděna pomocí vykonzolovaného lešení. Řezy umožňují sledovat postup stavby ve vztahu k interiéru věže (zaměření a kresba M. Falta 2008 – 2010).



Obr. 4: Svojšíň (okr. Tachov), kostel sv. Petra a Pavla:

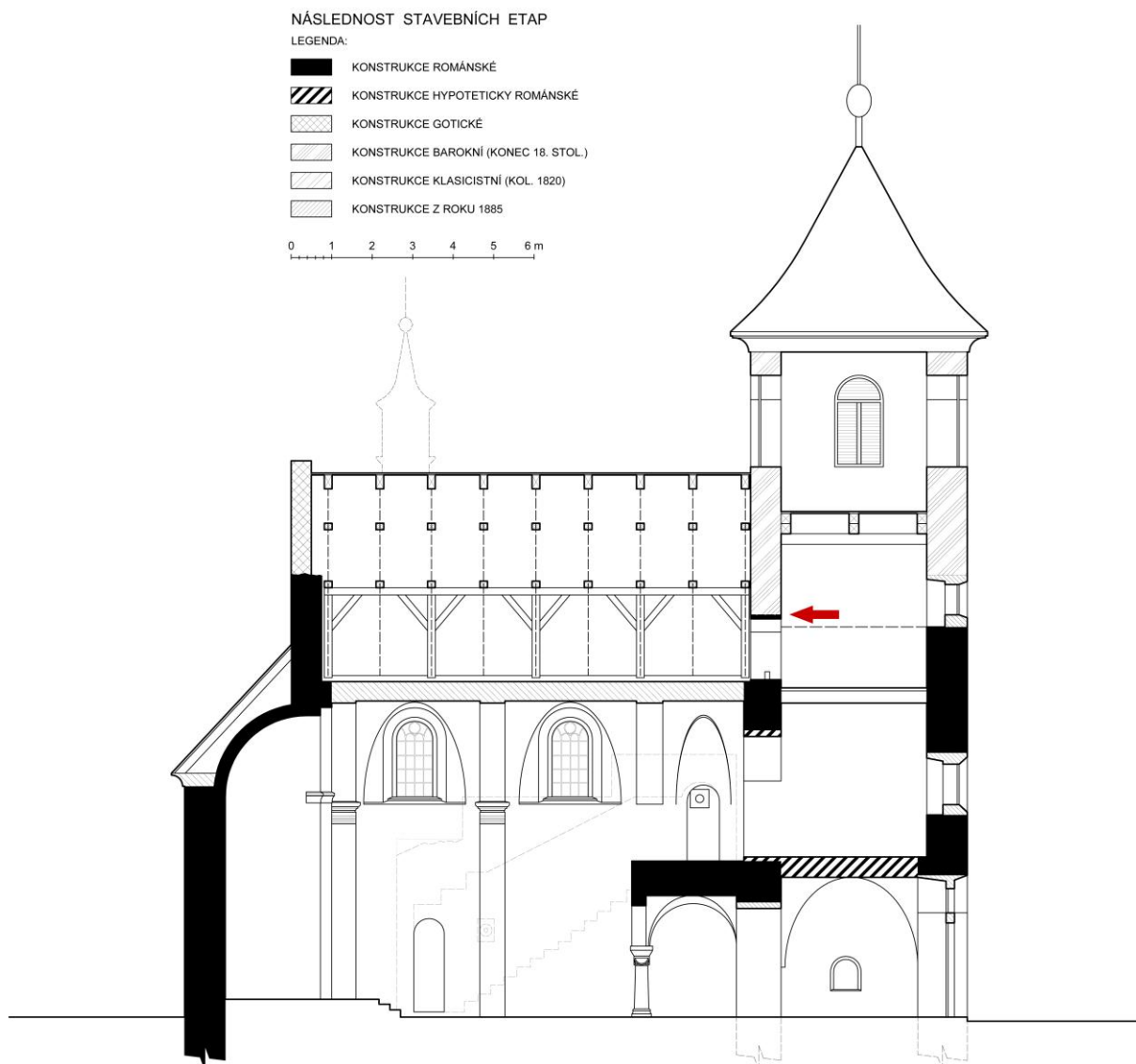
a – východní strana věže v podstřeší lodi s patrným otiskem po někdejší západní štítu lodi; v polovině obrázku je patrné nápadné rozhraní struktury zdiva, které představuje přerušení stavby po dokončení prvních dvou stavebních etap, **b** – vodorovná spára mezi červenohnědou arkózou a světlým pískovcem v rohu interiéru věže (v prostoru nad klenbou tribuny) v totožné nivelitě jako rozhraní struktury zdiva na předchozím snímku (foto M. Falta 2008).



Obr. 5: Svojšíň (okr. Tachov), kostel sv. Petra a Pavla:

První etapa výstavby věže s podvěžní kobkou, tribunou a vyústěním schodiště do prostoru nad ní, a její vztah k románské lodi kostela s průsvitnou druhou etapou. V modelu je naznačen půdorys nynější stavby (zaměření a model M. Falta 2008 – 2010).

Důležitým dokladem byl v tomto směru průřez kostela sv. Jakuba ve Vysokém Újezdě nad Dědinou¹², kde byla hlavní pozornost věnována právě tomuto horizontálnímu předělu. Bylo zjištěno, že románská fáze výstavby končí právě v této úrovni a následující partie věže jsou podstatně mladší. Z tohoto nálezu vyplynuly v zásadě dvě možné hypotézy, jejichž platnost prozatím nejsme schopni potvrdit. První možností je, že vrchní část věže, sloužící pro umístění zvonů, byla zhotovena ze spalných materiálů. Druhou variantou je, že tato partie neexistovala vůbec, protože nebyla z nějakého důvodu potřebná, a věž byla zastřešena v této úrovni¹³.



Obr. 6: Vysoký Újezd nad Dědinou (okr. Rychnov nad Kněžnou), kostel sv. Jakuba Většího:

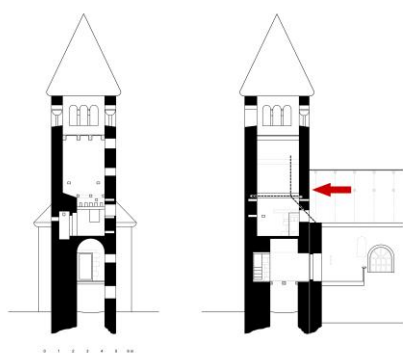
Příčný řez s vyznačením jednotlivých stavebních fází, šipkou je zdůrazněno rozhraní mezi románským zdivem a mladšími vrchními partiemi věže (zaměření a kresba M. Falta 2010 – 2011).



Obr. 7: Vysoký Újezd nad Dědinou (okr. Rychnov nad Kněžnou), kostel sv. Jakuba Většího:

a – celkový pohled na kostel, **b** – pohled na východní stěnu věže s románským portálem v úrovni podkroví a jasně patrným předělem mezi románským zdívem a mladšími vrchními partiemi věže, **c** – rozhraní mezi románským kvádrovým zdívem a pozdější konstrukcí z lomového kamene ve druhém patře věže (foto M. Falta 2010 – 2011).

V Českých zemích zajímavé a doposud neobjasněné indicie vedoucí k odlišnému způsobu završení románské věže, respektive k použití lehčích zřejmě tedy spalných materiálů, jsou sledovány i v kostele sv. Máří Magdaleny v Pařížově¹⁴. Výzkum se zde orientuje zejména na vrchní patra věže, respektive negativní stopy po dřevěné konstrukci neznámého určení. Nové poznatky otevírají další pohledy na možnou funkční náplň této nedochované struktury¹⁵, která mohla souviset se starším završením věže. Z dosavadních zjištění vyplývá, že se jedná o podpurnou konstrukci subtilní dřevěné zvonice, která byla vztyčena nad třemi kamennými podlažími, nikoliv však nad celým půdorysem věže. Zvonice spočívala svojí východní stěnou na kamenné východní zdi věže, ale západní stěna byla založena právě na šikmé konstrukci vzpěr, po které se doposud dochovala šestice kapes. O etapizaci výstavby kamenné věže svědčí vodorovná spára zachycená v podkroví lodi v úrovni nad třetím podlažím věže. Tato spára, resp. rozhraní nápadně různých románských povrchů, byla zjištěna ve velmi podobné pozici jako u kostelů ve Svojšíně a Vysokém Újezdě nad Dědinou.



Obr. 8: Pařížov (okr. Chrudim), kostel sv. Maří Magdalény:

a – příčný a podélný řez románskou věží, šipka vyznačuje nápadné rozhraní struktury románského zdiva patrné z podkroví lodi, **b** – hypotetická podoba lodi románského kostela s vyznačenými dochovanými kamenickými prvky. V modelu je zobrazena první etapa výstavby věže, druhá je naznačena průsvitně. (zaměření a model M. Falta 2011).



Obr. 9: Pařížov (okr. Chrudim), kostel sv. Maří Magdalény:

a – pohled na východní stěnu věže v úrovni podkroví s nápadným rozhraním struktury románského zdiva, které svědčí o etapizaci výstavby kamenné věže, b, c – detail negativních stop po dřevěné konstrukci neznámého určení ve druhém patře věže (zaměření, kresba a foto M. Falta 2010 – 2011).

Na základě výše popsaného bylo přistoupeno k rozšíření studované problematiky. Již se jeví jako neudržitelné sledovat pouze postup výstavby chrámu. Z dosavadního bádání se jeví, že etapizace stavby i konstrukční vztahy souvisejí s funkcemi kostela (i jeho jednotlivých částí a prostor) a vazbami na přilehlou zástavbu, širší osídlení a výtvarné vlivy v konkrétním území. Na románských částech venkovských kostelů je možné pozorovat koexistenci dvou prvků s poněkud odlišnou funkcí. Chrámové lodi s převážně sakrální funkcí a věže spíše s profánním provozem. V tomto momentě je nutné položit si otázku, čím je vlastně románská západní věž, čemu slouží, jak funguje a v jakém momentě byla vyzdvižena do jaké výšky a proč.

Zodpovězením otázek ohledně etapizace výstavby románské věže, jejích komunikačních vazeb a konstrukčních vztahů s ostatními částmi chrámu se přiblížíme pochopení role sakrální stavby v tehdejší společnosti. Význam a využití kostela bylo jistě do značné míry odlišné od dnešní doby. Kostel je nutné chápat nejen jako místo modliteb, ale hlavně jako středobod raně středověké civilizace – těžiště krajiny, sídelního útvaru i vlastního dvorce velmože, kde funguje jako důležitá a nedílná součást centra kulturního i mocensko – politického. Dále jako jediná kamenná stavba plní i funkci obrannou, kdy slouží nejen k ochraně lidí, ale i majetku. Kostel je zároveň jediný ve větší míře dochovaný hmotný pramen dostupný poznání metodou stavebněhistorického výzkumu a slouží tak k poznání tehdejšího způsobu života, stavebních zkušeností a technologických schopností.

01. Z nejstarších prací: Vocel, J. E.: O starožitnostech českých a o potřebě chrániti je před zkázou. Praha 1845; Románské kostely v Záboří a ve Sv. Jakubě. Praha 1846 – 47; Kostely románského slohu v Čechách. In: Památky archeologické a místopisné II. Praha 1857, s. 118 – 124.
02. Etapizací výstavby a vztahem románské západní věže a štítového průčelí sakrální stavby se zabývá Radová – Štiková, M.: Románské stavitelství – učební texty ČVUT. Praha 1976 (II. vydání v r. 1992). Dále tuto problematiku rozvíjejí zejména její žáci na Fakultě architektury ČVUT jako J. Škabrada, T. Dittrich, M. Hauserová a další.
03. Z nejdůležitějších zahraničních prací: Binding, G.: Baubetrieb im Mittelalter. Darmstadt 1997; Der Mittelalterliche Baubetrieb in Zeitgenössischen Abbildungen. Stuttgart 2001; Medieval Building Techniques 2004.
V českém prostředí se v poslední době věnují studiu komunikačních vztahů a útočištné funkce románského kostela především D. Prix a J. Varhaník; obrannou funkci stavby zkoumají M. Čechura a J. Sommer.
04. Radová – Štiková, M.: Románské stavitelství – učební texty ČVUT. Praha 1976 (II. vydání v r. 1992), s. 97.
05. Citace v pozn. 04.
06. Citace v pozn. 04. Radová volí chybné příklady tohoto konstrukčního principu, kdy jako názorné ukázky zmiňuje kostely v Plaňanech a ve Svojšíně. V obou těchto příkladech nebyl „štít lodí omezen jen na trojúhelníkové přízdívky k věži v partiích půdy“, protože se jedná o konstrukční typ, kdy věž a západní štít kostela byly zděny samostatně, a tudíž musel být vyzděn vlastní štít (nebo jeho segment) nad samostatně stojící západní stěnou lodí.
07. Radová – Štiková, M. – Škabrada, J.:
Příspěvek k poznání románských stavebních postupů. In: Umění XXIV. Praha 1976, s. 277.
08. Citace v pozn. 07.
09. Škabrada, J. Konstrukce historických staveb. Praha 2003, s. 37.
10. Falta, M.: Stavební vývoj kostela Zvěstování Panny Marie v Plaňanech. In: Dějiny staveb. Plzeň 2009, s. 165 – 168.
11. Hauserová, M. – Nováček, K. – Čechura, M. – Falta, M.: Kostel sv. Petra a Pavla ve Svojšíně, okolnosti jeho vzniku, stavební podoba a mladší proměny. In: Průzkumy památek II. Praha 2011, s. 5 – 30.
12. Falta, M.: Vysoký Újezd nad Dědinou - K otázkám stavebního vývoje kostela sv. Jakuba Většího. In: Dějiny staveb. Plzeň 2010, s. 127 – 137.
13. Pokud by neexistovala vrchní zvonová část a věž by byla zakončena střešní konstrukcí nad třetím podlažím, mohla by celková figura stavby vypadat jako západní část kostela sv. Ambrože ve Vícově. Nicméně i zde je předpoklad, že původní věž byla vyšší o dřevěnou nástavbu, jak poukazuje Merhautová, A.: Raně středověká architektura v Čechách. Praha 1971, s. 350. O kostele se také blíže zmiňuje Dittrich, T.: Románské stavby z okruhu kladubského kláštera. In: Umění XXVIII. Praha 1980, s. 135.
14. Falta, M.: Pařížov, aneb principy při výstavbě románské věže. Konference DESTA. Nečtiny 25. - 27. 3. 2011
15. Varhaník se ve své stati (Varhaník, J.: Pařížov (okr. Chrudim) – nadstandardní refugium ve věži vesnického románského kostela. In: ArchHist 33. 2008, s. 382.) vyhýbá hodnocení doposud nevyjasněného otisku po nedochované dřevěné konstrukci ve druhém patře východní stěny věže a omezuje se pouze na nesouhlas s tvrzením Mencla, který uvádí, že se jednalo o nosníky pavlače, jež navazovala na podestu nad schodištěm v síle zdiva (Mencel, V.: Panské tribuny v naší románské architektuře. In: Umění XIII. Praha 1965, s.35).